

ԶԱՅՆ

ՀԱՄԱՇԵՆՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ Անվճար

Թուրքագետ Մելինե Անունյանի նախորդ հոդվածները տպագրվել են «Չայն հանշենականի» հետևյալ համարներում՝ 2008թ. թիվ 4-6՝ «Չայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնի նահանգում ըստ օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում տպագրված դատական վավերագրերի», 2008թ. թիվ 7-8՝ «Մեծ եղեռնի մասին վկայություններ օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում (1919թ.)», 2008թ. թիվ 11-12՝ «Չայերի ցեղասպանության և կոտորածների դատական գործերը. երեք մահապատիժ», 2009թ. թիվ 3-4, 5-6, 7-8՝ «Տրապիզոնի նահանգի և Յոզղատի գավառի տեղահանության ու կոտորածների դատավարություններն ըստ թուրքական «Ալեմդար» օրաթերթի»:

Չայոց ցեղասպանության փաստի հանդեպ Թուրքիայի պաշտոնական պատմագրության որդեգրած համառ ժխտողականության պայմաններում շարունակում է արդիական մնալ ցեղասպանության փաստագրումը՝ հատկապես օսմանյան վավերագրերն Ալի Սայիբը:

Միաժամանակ, քանի որ Տրապիզոնի հայ բնակչության կոտորածի գլխավոր պատասխանատուն՝ Տրապիզոնի նախկին նահանգապետ Ջեմալ Ազմին, ճողոպրել էր Գերմանիա և գտնվում էր փախուստի մեջ, 1919թ. մարտի 3-ին հրապարակված որոշման համաձայն՝ հայտարարվեց, որ նրան 3 օր է

կազմված ներքոհիշյալ ամբաստանագիրը.

Տրապիզոնի վիլայեթում Միուբյուն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կառավարության կողմից հայերի տեղահանության վերաբերյալ ընդունված որոշումների գործադրման ընթացքում նախ՝ հայ տղամարդկանց և ապա՝ կանանց ու երեխաներին նշանակված վայրեր տեղափոխելիս նրանց մի մասն անգթաբար սպանվել է Դեյիրմենդերեի կողմերում, մյուս կանայք ու երեխաներն էլ բռնվել են նավակները և ջրախեղդ արվել բաց ծովում: Չայերի մի մասին էլ, իբր բուժման նպատակով, բուժարկներ են տարբեր միջոցներով «Կարմիր մահիկ» հիվանդանոցում, որից հետո կողոպտվել են նրանց գույքը, դրամը և թանկարժեք իրերը: Ողջ մարդկության կողմից անեծքով ու նողկանքով հիշվելու արժանի

հուզած այդ ոճիրների մասնակիցը դառնալ: Այդ իսկ պատճառով կատարված հետաքննության և դատավարության ընթացքում հարցաքննված վկաների, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ անձանց տված հավաստի տեղեկություններից ու Վեհիբ փաշայի փաստաթղթերի մեջ պահպանված զեկուցումներից արված մեր եզրակացության համաձայն, քանի որ Ջեմալ Ազմին ու պատասխանատու քարտուղար Յենիբահչեի Նայիլը տվյալ դեպքերին մասնակցել են միասին, նրանք պետք է պատժվեն ըստ 45-րդ և 170-րդ հոդվածների: Քանի որ Նիազի, Մուստաֆա, Նուրի, Մեհմեդ Ալի և բժիշկ Ալի Սայիբ բեյերը տվյալ հանցագործություններին մասնակցություն են ունեցել մասնակի կերպով, ապա նրանք պետք է պատժվեն 45-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերության մատնանշմամբ՝ 174-րդ հոդվածի համա-

ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (մեղադրական եզրակացությունը)

ների միջոցով: Օսմանյան փաստաթղթերի մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում 1919-1920թթ. Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյաններում իրականացված մի շարք դատական գործերը, որոնք վերաբերում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Չայոց ցեղասպանության կազմակերպիչ թուրքական կառավարության անդամներին, երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներին, ինչպես նաև՝ Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջանների ղեկավարներին:

Օսմանյան կայսրության տարբեր մահանգներում և գավառներում կազմակերպված հայոց կոտորածների մեղադրանքով հարուցված դատական գործերից մեկն էլ վերաբերում էր Տրապիզոնի նահանգին: Տրապիզոնի դատավարությունը իրականացվել է Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանում 1919թ. մարտի 26-ից մայիսի 20-ը (20 նիստ): Գործի հետաքննությունն սկսվել է Մուդրոսի զինադարարի կնքումից հետո, երբ որոշվեց դատական պատասխանատվության ենթարկել Չայոց ցեղասպանության հեղինակներին, կազմակերպիչներին և գործադրողներին: Հետաքննիչ հանձնախմբի կողմից Տրապիզոնում և Ստամբուլում կատարված հետաքննության արդյունքում 1919թ. հունվարին սկսել են ձերբակալվել վերոհիշյալ նահանգում իրականացված հայոց կոտորածների պատասխանատուները: Դրանց շարքերում էին Տրապիզոնի նախկին հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալին, առևտրական և գաղտնի գործակալ Մուստաֆան և իյուրանոցատեր Նիազին: Այս անձինք արգելափակվեցին Բեքիրադա բյուրոյու կոչվող բանտում: Ձերբակալությունները շարունակվեցին նաև հետագա ամիսներին: Հաղորդվեց, որ Իզմիրում (Չմյուռնիա) ձերբակալվել է նաև Տրապիզոնի Առողջապահական մասնաճյուղի տնօ-

տրվում՝ դատարանին հանձնվելու համար, հակառակ դեպքում դատվելու է հեռակա կարգով, իսկ գույքը բռնագրավվելու է: Թեև Տրապիզոնի հայերի կոտորածների գործի հետաքննությունն ավարտվեց 1919թ. փետրվարի 27-ին, դատաքննությունն սկսվեց մեկ ամիս հետո՝ մարտի 26-ին:

Տրապիզոնի դատական նիստերի ընթացքում լսված վկաների ցուցմունքների շնորհիվ լիովին հաստատվեց, որ այստեղ տեղի ունեցած ջարդերը, թունավորումները, ջրախեղդ քանելու գործողությունները ուղղորդվել են Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմինի կողմից, որն իր հերթին հրահանգներ էր ստացել կենտրոնական կառավարությունից:

Թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանը 1919թ. մայիսի 22-ին կայացրած դատավճռով Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմին և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յենիբահչեի Նայիլին հեռակա կարգով դատապարտել է մահվան, Մեհմեդ Ալին՝ 10, իսկ Մուստաֆային ու Նուրիին՝ 1-ական տարվա ազատազրկման:

Ստորև օսմաներենից թարգմանաբար ներկայացնում ենք արաբատառ թուրքերենով տպագրվող օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում հրապարակված Տրապիզոնի դատական գործի մեղադրական ակտը, որը կազմվել է դատախազ Ֆերիդունի կողմից և լսվել 1919թ. մայիսի 16-ին:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
Երկր Ռազմական արտակարգ ատյանը դատարանի նախագահ Մուստաֆա փաշայի նախագահությամբ նիստ հրավիրեց և շարունակեց Տրապիզոնի տեղահանության ու կոտորածների մասնակցության մեջ մեղադրվողների դատաքննությունը: Ընթերցվեց դատախազի կողմից

ման անամոթ արարքներ ու հանցագործություններ հանդգնած և այժմ փախուստի մեջ գտնվող Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմին և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յենիբահչեի Նայիլի, ինչպես նաև դատարանում ներկա գտնվող Մեհմեդ Ալիի, Մուստաֆայի, Նիազիի, Նուրիի և մյուս հանցակիցների մասնակցությունն այդ վիթխարի կոտորածին հիմք են տալիս պատիժ սահմանելու համար: Նրանց գործի հետաքննությունը, նախառաջ, բխում է օրենքի անհրաժեշտությունից: Եվ, ի վերջո՝ ուլթե՞ր են Ազմին ու Նայիլը: Սրանք ոչ թե պետական կամ վարչական պաշտոնյաներ են, այլ՝ ինը տարի առաջ պետության ղեկը պատահաբար ձեռք գցած, առանձին կամ միասին կատարված բռնությունների, կոտորածների, անօրինականությունների, անհատնում չարաշահումների արդյունքում սուլթանական կառավարությանն այսօրվա ողբալի վիճակին հասցրած կործանիչ ձեռքերից ու վայրենի ուղեղներից բաղկացած «Միություն և առաջադիմություն» կոչեցյալ ավազակախմբի հանցագործ ներկայացուցիչներն են Տրապիզոնում:

Մեղադրող կողմը վերոնշյալով ներկայացրեց Ջեմալ Ազմին ու Յենիբահչեի Նայիլին վերաբերող իր տեսակետն ու մեկնաբանությունը: Այսինքն՝ վերոհիշյալ երկուսը գլխավոր հանցագործներն են, գործող անձինք: Բնականաբար, միայն Ջեմալ Ազմին ու Նայիլը չէին կարող այդ ահռելի սպանող իրականացնել: Վերոհիշյալ ավազակախմբի ոճրային մտահղացումները կյանքի կոչելու համար բազմաթիվ գործիքների կարիք էր զգացվում: Գաղափարը և կիրառվող մեթոդն էլ այն էր, որ որպես գործիք ընտրվեն պրիմիտիվ, սահմանափակ, արագ ազդեցության տակ ընկնող, սեփական ջանքերով առաջընթաց գրանցելուն անկարող մարդիկ: Անկասկած է, որ քիչ թե շատ զարգացած մեկը չէր կարող ողջ մարդկությանը

ծայն: Ինչ վերաբերում է Սայիբ բեյին, ապա նա որպես բժիշկ հիվանդին թունավորելու անհրաժեշտությունը չուներ. կարող էր հիվանդներին սպանել՝ դեղերի չափաբաժինը մեծացնելով կամ սխալ բուժելով: Դա անընդունելի է բանակապետության, տրամաբանության և օրենքի կողմից: Եթե անգամ նրանց մարմինները թաղվել են կրոնական արարողությամբ, պետք է դիակները հանել և տեղում դիագնոստիկ կատարելով՝ պարզել, թե որ թույնն է նրանց մահվան պատճառը դարձել, որից հետո, եթե այդ հանցագործությունը հաստատվի, բժիշկ Ալի Սայիբը կարող է լինել տվյալ հանցագործության կատարողը: Քանի որ այսօր նման հնարավորություն չունենք, պահանջում են, որպեսզի վերոնշյալ այդ հարցում արդարացի և միայն պատժի երեխաներին մեծ կողովներով տեղափոխողների հանցագործ գործողություններին աջակից լինելու համար: Պահանջում են, որ Ալի Սայիբը մյուս հանցագործների հետ միասին պատժվի քրեական օրենսգրքի՝ տվյալ ոճիրներին վերաբերող 45-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերության մատնանշմամբ՝ 174-րդ հոդվածի համաձայն: Քանի որ կայմական (գավառապետ՝ Մ. Ա.) Թալապ բեյի՝ տեղահանությանն ու կոտորածներին, ինչպես նաև՝ Ռազմական հարկերի հանձնաժողովներում տեղի ունեցած չարաշահումներին մասնակցություն ունենալու վերաբերյալ դույզն-ինչ ապացույց և հաստատող վկա անգամ չի գտնվել, պահանջում են, որ վերոհիշյալ արդարացի»:

Ամբաստանագրի ընթերցումից հետո դատարանի նախագահը հաղորդեց, որ դատը ընդմիջվում է մինչև շաբաթ օրը՝ ժամը ինն անց կես, որպեսզի լսվեն դատապաշտպանների պաշտպանական ճառերը, և նիստն ավարտվեց:
«Ալեմդար» օրաթերթ, Ստամբուլ, 17 մայիսի, 1335թ. (1919 թ.)

ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՂ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անահիտի հետ ծանոթացա Արթուրյանի Կարոյի քաղաքի «Սկազկա» (հեքիաթ) մանկապարտեզում, որտեղ աշխատում էի որպես դաստիարակչուհի: Տարբեր ազգերի երեխաներ էին հաճախում այդ մանկապարտեզ:

Շատ գեղեցիկ, երիտասարդ կին էր Անահիտը, իր փոքրիկին էր բերել մանկապարտեզ: Երեխայի փաստաթղթերը ձեռքին մտավ իմ խունք: Նայեցի ծննդյան վկայականը և այնտեղ կարդացի Մանեղով ազգանունը, որն ինձ զարմացրեց: Պարզվեց, որ Անահիտը՝ այդ իսկական հայուհին, ամուսնացել է ադրբեջանցու հետ և նրան պարզեց չորս ադրբեջանցի գավակ: Հետագայում, երբ մտերմացա Անահիտի հետ, նա ինձ պատմեց իր կյանքի պատմությունը: Անահիտը ծնվել էր Կարաբաղում, հայի ընտանիքում: Հաճախելով հայկական դպրոց՝ սովորել էր գերազանց առաջադիմությամբ, 16 տարեկանում սիրահարվելով մի ադրբեջանցի երիտասարդի, հակառակ ծնողների կամքին ամուսնացել էր նրա հետ: Հայրը, չհամակերպվելով տեղի ունեցածի հետ, դեպքից մեկ տարի չանցած մահացավ էր սրտի կաթվածից: Հետագայում Անահիտը ինքն էլ էր զոջում իր կատարած ընտրության համար, ափսոսում էր, որ չի շարունակել ուսումը: Նա մեծ կսկիծով և լացակումած ինձ պատմում էր, որ իրեն թույլ չեն տալիս, որ իր երեխաների հետ խոսի հայերեն: Նա անգամ ինձ խնդրեց, որ իր համար հայերեն գրքեր տանեմ, բայց քանի որ այդ գրքերը չէր կարող տուն տանել, նա ազատ ժամանակ ընթերցում էր աշխատավայրում: Նրա երեք երեխաները հաճախում էին ադրբեջանական դպրոց, միայն ամուսնուն շատ խնդրելուց ու համոզվելուց հետո կրտսեր որդուն կարողացել էր բերել ռուսական մանկապարտեզ, որտեղ հաճախում էին բազմաթիվ հայ երեխաներ: Դա հնարավորություն տվեց նրանց չփվել հայերի հետ: Սակայն պետք է նշել, որ երեխաների ներկայությամբ ինձ հետ խոսում էր միայն ռուսերեն:

Անահիտը այնքան էր զոջում իր կատարած ընտրության համար, որ պատրաստ էր առանց ետ նայելու հեռանալ իր ամուսնուց: Նրան այդ քայլից ետ էին պահում իր երեխաները, առանց որոնց նա չէր

կարող հեռանալ:

Մի անգամ՝ 1988թ., Անահիտը եկավ մանկապարտեզ առանց երեխայի: Շատ տխուր էր և գունատ: Գրքերը հանձնեց ինձ և ասաց, որ այլևս գիրք պետք չէ: Հավաքեց երեխայի իրերը և դուրս գալուց առաջ ինձ կիսածայն հարցրեց. «Ո՞րն է

ԱՐԵՎԻԿԱ ՍԱՖԱՐՅԱՆ
ՌԴ, ք. Կրասնոդար

«գավուր» բառը, որից ինձ պարզ դարձավ, որ նրանք քննարկման նյութը հայերն էին: Հետո տեսա, թե ինչքան վատ էին վերաբերվում հայ երեխաների հետ, և ես ստիպված էի ծնողներին զգուշացնել, որ նրանք իրենց երեխաներին այլևս չբերեն մանկապարտեզ: Ես արդեն լուրջ կասկածներ ունեի, որ դավեր են նյութվում հայերի դեմ և իմ կասկածները հաստատվեցին այն բանից հետո, երբ նոյեմբերին Անահիտը հուզված ինձ զանգեց և զգուշացրեց, որ մի քանի օրվա ընթացքում վերցնեն երեխաներիս և հեռանան Երևան, որտեղ Գետաշենից 16 տարի առաջ տե-

տների վրա, ինձ նույնիսկ չզգուշացրեց, որ ես գոնե երեխաներիս տիրություն անեի: Նրանց խոսակցությունը լսելուց հետո ես հայ աշխատողներին պատմեցի իմ լատի, բայց ոչ ոք ինձ չհավատաց: Ես վերցրի երեխաներիս ու շտապեցի տուն: Ուղիղ երեկոյան ժամը 8-ին ադրբեջանցիները հարձակվեցին հայերի վրա: Ես երկու աղջիկներին՝ Նաիրային, որ սովորում էր 3-րդ դասարանում և Աշխենին, որ սովորում էր 1-ին դասարանում, վերցրի և գնացի ասորի հարևանիս տուն: Երեխաները վախից մտան նրանց մահճակալի տակ: Ադրբեջանցիները երկաթ ձողերով ջար-

ՇԱՏԵՐԻՆ ՓՐԿԵՑ, ԲԱՅՑ ԻՆՔԸ ԶՓՐԿՎԵՑ

Կարոյի «Սկազկա» մանկապարտեզում, ծախից առաջինը Արևիկ Սաֆարյանն է:

այստեղ քո մնալու իմաստը, երեխաներիդ վերցրու և գնա Երևան՝ ծնողներիդ մոտ»: Դա հնչեց որպես ակնարկ, որով նա ուզում էր ինձ ինչ որ բան հասկացնել: Նրա խոսքերն ինձ վրա մեծ տպավորություն թողեցին և ես դարձա ավելի զգուշավոր ու զգոն: Որոշ ժամանակ անց նկատեցի, որ աշխատանքի վայրում ադրբեջանցիները հավաքվում էին և ինչ որ բան էին քննարկում: Մի անգամ իմ ակնաչին հասավ

դափոխվել էին ծնողներս: Դրա հետև հաջորդ օրը աշխատանքի վայրում լսեցի թե ինչպես ադրբեջանցի մի ծնող ադրբեջանցի դայակին ասում էր, որ այդ օրը պետք է հավաքվեն ինչ որ տեղ ու հարձակվեն հայերի վրա: Այդ դայակը, որը քառասուն անց մի կին էր Սևիկ անունով, որի հետ յոթ տարի աշխատել էի միևնույն խմբում, իմանալով հանդերձ, որ այդ օրը երեկոյան 8-ին պիտի հարձակվեն հայերի

դուն էին հայերի տները, մեքենաները, ծեծում ու սպանում էին հայերին: Նրանք ոչ մի բանի առջև կանգ չէին առնում, նրանց դաժանության աստիճանը սահման չէր ճանաչում: Ամբողջ գիշեր չքնեցիք, խնդրեցի ասորի հարևանիս, որ իր մեքենայով երեխաներիս հետ ինձ տեղափոխի հայրենի Գետաշեն գյուղ: Մինչ այդ ես մեր բոլոր հայ հարևաններին ասացի, որ նրանք էլ գնան Գետաշեն, այնտեղ մեր տունը ազատ էր: Այն օրերին Գետաշենը ավելի ապահով էր, ադրբեջանցիները վախենում էին Գետաշեն մտնեն: Այդ օրը չեկան, բայց հաջորդ օրը, երբ վիճակը ավելի լարվեց, վաղ առավոտյան 5 ընտանիք իրենց երեխաներով՝ շուրջ 15 երեխա, ասորիների մեքենաներով մի կերպ եկան Գետաշեն՝ մեր տուն: Գետաշենում բոլոր հարևանները ինչով կարողանում նրանց օգնում էին: Մի օր Երևանից ուղղաթիռով եկավ Իգոր Մուրադյանը: Խնդրեցի, որ ինձ էլ երեխաներիս հետ Երևան տեղափոխի, մանավանդ որ Երևանում՝ Քանաքեռում, նա ծնողներիս հետ բնակվում էր նույն շենքում: Այսպես, 1988թ. նոյեմբերի վերջերին տեղափոխվեցիք Երևան: Գետաշենում մնացած իմ խանկարիցի հարևանները 1991-ին մյուս գետաշենցիների հետ բռնազաղթեցին Հայաստան: Հետագայում, երբ արդեն Երևանում էի, հետաքրքրվեցի Անահիտի ճակատագրով և իմացա, որ նրան հայկական եկեղեցու բակում դաժանորեն սպանել են, մտցրել են անվաղողերի մեջ և այրել: Ասում էին, որ նա ուրիշ հայերի էլ է զգուշացրել ջարդերի մասին: Ուրիշներին փրկեց, բայց ինքը չփրկվեց:

2010 թ. ապրիլի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում՝ Ազգային ժողովի նիստերի դահլիճում, տեղի ունեցավ «Բռնի կրոնափոխությունը՝ որպես ցեղասպանության բաղադրիչ» թեմայով միջազգային գիտաժողով: Նրա կազմակերպիչներն էին ԼՂՀ կառավարության Հայոց ցեղասպանության 95-ամյա տարելիցին նվիրված միջոցառումները նախապատրաստող հանձնաժողովը և ՀՀ-ի Արցախի Կենտրոնական կոմիտեն: Միջոցառմանը մասնակցում էին ԼՂՀ պաշտպանության, կրթության, մշակույթի նախարարությունների աշխատակիցներ, մտավորականներ, գիտնականներ, դասախոսներ, ուսանողներ: Արցախի թեմի առաջնորդ Ս. Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանն իր բացման խոսքում կարևորեց այդ քիչ ուսումնասիրված թեմային ուշադրություն դարձնելը և հայոց պատմության մուկ էջերի լուսաբանումը: ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, թուրքագետ, բ.գ.թ. Ռուբեն Մելքոնյանի գեկուցման վերնագիրն էր «Հայերի բռնի կրոնափոխության խնդիրը. ընդհանուր պատկերի ուրվագծման փորձ», Ֆրանսիայի քաղաքացի, սոցիոլոգիայի դոկտոր տիկին Լորանս Ռիթերի ելույթի թեման էր «Կրոնափոխ և ծայրայլ

Հայերի բռնի կրոնափոխությանը նվիրված միջազգային գիտաժողով Ստեփանակերտում

հայերը թուրքալուծ, տարբեր կատեգորիաներ, կյանքի տարբեր հետազոտություն, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, «Ձայն համշենական» ամսաթերթի գլխ. խմբագիր Սերգեյ Վարդանյանի ելույթը վերնագրված էր «Կրոնափոխ համշենահայերը՝ Հայոց ցեղասպանության զոհեր և վկաներ», Արևմտահայոց հարցերի

ուսումնասիրման գիտահետազոտական կենտրոնի տնօրեն, բ.գ.թ. Հայկազուն Ավրյանը գեկուցեց «Իսլամացած և ծայրայլ հայությունը որպես քաղաքական գործոն և նրանց թիվը» թեմայով, իսկ Իրանի քաղաքացի, «Դրոշակ» ամսագրի խմբագիր, տեխնիկական գիտ. դոկտոր Կարեն Խանկարյանը ցուցադրեց իր «Թաքուն հայեր» ֆիլմը: Արցա-

պրոֆեսոր Ռուբինա Փիրումյանը չէր կարողացել գալ, բայց ուղարկել էր իր գեկույցը՝ «Կրոնափոխ հայերի խնդիրը գրականության մեջ», որն ընթերցվեց գիտաժողովի ամբիոնից: Պետք է նշել, որ բոլոր ելույթ ունեցողներին տրվում էին մի շարք հարցեր, որոնց նրանք մանրամասնորեն պատասխանում էին: Գիտաժողովի ավարտին տանտերերն ու հյուրերը Ստեփանակերտի արվեստի սրահներից մեկում մասնակցեցին սփյուռքահայ լուսանկարիչ Մաքս Սվազլյանի Արևմտյան Հայաստանում և Ստամբուլում արած լուսանկարների ցուցահանդեսի բացմանը:

Ս. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

МИХАИЛ КУЗУБ
Кандидат философских наук, г. Туапсе

Джубгский отряд русской кавказской армии вынудил выселиться последних шапсугов в Турцию. На его основе были созданы военные поселения и гарнизоны Джубга, Верхнедефанское (р. Дефань) и Тхмахинское (р. Шебша). Помимо них организовывались и другие военные объекты, память о которых осталась в местной топонимике: "Казачья шель", "Постик", "Сторожевое", "Станичка" и др. Вокруг них стали сразу же и впоследствии образовываться поселения амшенских армян.

По преданиям, название "Полковничье" селение получило от погибшего здесь полковника русской армии. Так это или нет, пока не выяснено. В полковническом урочище находилась одна из

в Полковничьем образовалась спаянная община, в которой главные вопросы совместной жизни решались на сходе (ժողովրդ). В 1887г. в Полковничьем насчитывалось 25 домов и 107 человек жителей. Население села не было постоянным. Некоторые семьи переселились сюда позже, некоторые, наоборот, из Полковничьего перешли в другие места.

Вместе с Полковничьем неподалеку стало формироваться другое армянское селение Казонли, т.е. "Казенное", на месте военного поселения Верхнедефанского. Казонли состояло из двух кварталов, верхнего и нижнего. Там поселились семьи Гомпикьянов, Татулянов и Крбашьянов. Если в 1887г. в Казонли насчитывалось

небольших хуторах, о которых свидетельствуют названия "Татарово ущелье" («Թաթարի ծեր»), "Апелово ущелье" («Ափելի ծեր»), "Чакалово ущелье" («Չակալի ծեր»), "Бедросово ущелье" («Բեդրոսի ծեր»). Впоследствии, как отмечалось выше, Татаряны и Чакаляны переселились в Полковничье (многочисленный сегодня в Джубге род Чакалян (Чакалян, Чекалян) происходит из под Унье, с. Чакалдаг). В Апеловой щели жила семья Апела Хачадурова, выходца из с. Абян (Ёмура, Трабзон). Часть его потомков затем стала носить его фамилию - Абян. В 1890-х гг в с. Морозово перебрались Аведисяны из под Чаршамбы и Крбашьяны из под Терме, с. Крбашец, поселились

ми селениями округа возле русского военного кордона Тхмахинского, где впоследствии поселились молдаване. Основание Шебши принято связывать с переселением в Джубгский округ представителей многочисленного клана Татулянов из Джаника. В свою богатую родословную (это тема отдельной статьи) Татуляны вели из родового села Тякур и называли себя "Тякурци". На родине, помимо Тякура, Татуляны проживали в селах Чахлах, Мартил (Мадил) и в селе Чага-дьяря или Татулец. Их исход из родных мест был связан с непримиримой борьбой с деревнями Чаршамбы, в частности Али-беим, после гибели которого и смерти Кял-Минаса Татуляны были вынуждены уйти из

ПОЛКОВНИЧЬЕ - ՊՈԼՎՈՒՇԻ

Село Полковничье одно из самых больших и ранних поселений армян на Черноморском побережье России в прошлом. Сегодня - это небольшой дачный поселок рядом с трассой Джубга - Краснодар. Амшенцы в нём больше не живут. Последняя местная жительница Шушан Саркисова ушла из жизни в 2004г. Тем не менее, для многих армян Джубгского округа Полковничье является малой родиной и землей предков. В данном очерке приводятся в основном устные предания и воспоминания о Полковничьем, которые в дальнейшем могут быть дополнены документальными свидетельствами.

В районе Джубги существовало три общины амшенских поселенцев. Самая большая из них была Шапшук (совр.Тенгинка), затем шло Полковничье (Պոլկովնիճի) и Подхребтовое (Սլճ). Устройство этих поселений было идентичным, вокруг центрального селения (Սլճ) с церковью (խաչ) и школой (ճակար. վարժարան) образовывался ряд хуторов (Վրճի, ճիւղի) и однодворных отселков (գեղավայր, շեն). Община Полковничье занимала верховья долины рек Джубга, Вулан и Шебша.

Точно о времени обоснования амшенских переселенцев в Полковничьем неизвестно. По данным старожила Гугуляна А., первые армяне в округе появились сразу же после Крымской войны 1856-1858г. и, особенно, водворения здесь русских и исхода местного шапсуго-адыгского населения в 1864г. Так семья некоего амшенца из Крыма Татарогли, по преданиям, обосновалась первоначально в Анапе, а после её разрушения в 1858г. отправилась с русскими частями в район Екатеринодара (Краснодара). Затем сразу же после завоевания Шапсутии переселилась в один опустевший черкесский хутор в районе верховьев р.Вулан. В дальнейшем это урочище получило название "Татарова шель" («Թաթարի ծեր»).

Первые представители другого многочисленного клана из Джаника Татулци появились в районе Черноморского побережья одновременно с русскими войсками, избегая преследований со стороны турецких башибузуков Али-Осман-бея из под Чаршамбы, войну с которыми Татулци вели как до, так и после Крымской войны. Родовым гнездом этого клана в Турции было селение Тякур или Татулец. Многочисленные потомки этого рода впоследствии расселились в конце 19 - начале 20 веков в ряде сёл побережья, в Тенгинке, Гойтхе, Якорной щели, Пиленково, Гагре и других. Старейшины этих семей считали Джубгский округ "Гнездом Татулянов" («Պոլկովնի ծերնից»).

С. Полковничье, вид дорожного знака.

военных ставок русских, от которой вплоть до Великой Отечественной войны сохранялась казарма, использовавшаяся местными армянами для низки и папушкови табака. Среди местных амшенцев Полковничье ущелье имело и другое название "Три родника" («Ութ ջրվայր»), а родники назывались «Եղիճ», «Սլճիճ», «Սլճիճ», также её именовали "Казарма", но впоследствии осталось название Полковничье.

Одиссея полковнических армян это полная превратностей жизнь беженцев и изгнанников с родной земли. Известно, что первыми амшенскими поселенцами в Полковничьем стала семья Татарян перебравшаяся сюда с р.Вулан в 1868г. Память об этом сохранилась в местном топониме "Нива Татарянов" («Թաթարի ջր»).

Амшенские переселенцы, в подавляющем большинстве своем выходцы из под Чаршамбы, переселились в Полковничье в разное время, но основная масса обосновалась здесь в 1866-1870 - х гг. В 1866г. в район Шапсуцкого поселения (совр. пос. Лермонтово и Тенгинка) прибыло сразу несколько десятков семей из Джаника, сельских волостей Мадил (Мартил) и Тякур (Текур). Из них в Полковничьем поселились Карабаджакци (из с. Татронли), Аведци (с. Кабаджевиз), Хачикци, Каспарци, Кешци, Биджосци, Яйджици, Келишици, Постаджици. В отличие от соседней общины Шапшук, где многие вопросы решались ее главными организаторами и самыми богатыми представителями семьи Кешаб,

Крестильный камень из полковнической церкви, использованный в виде надгробья.

Могильный камень 1909г. с неразборчивой надписью.

Деляны из Казонли, затем Каспаряны, Саркисовы, Гугуляны, Зебияны (основная часть этой патрионимии проживала в районе Тубы-Гойтх). В 1923 г. из Турции прибыли Мелконяны, Симуняны, Эксузяны. В 1926г. на хут. Морозовский проживало около 70 человек, из них 37 армян. Как и повсюду, в 1928-1929гг. в Морозове был создан колхоз. Первым председателем стал Мануел (Монел) Каспарян, затем его сменил прибывший из Сочи Андрониг Торлакян из многочисленного рода трабзонских амшенцев (СС. Шана-Калафка). Ещё в 1925г. в селе открылась русская школа. В 1930г. появился первый трактор. Во время репрессий из села была выслана семья Гугуляна, разделившая судьбу других репрессированных армян. Правда, на этом злоключения не закончились, в

Памятник в с. Полковничьем родоначальнику Артыну Чекаляну и его сыну Левону, участнику Первой мировой войны, погибшему в 1917г. в г. Баку во время армяно-татарских столкновений.

14 домов и 62 человека, то в 1895г. его население превысило численность Полковничьего, там проживало уже 34 семьи или 196 человек, а в Полковничьем 17 дворов и 82 человека. В 1926г. в с. Верхнедефанское проживало 60 армян.

В этот же период амшенцы заселяли и верховья р.Вулан, где располагались и русские селения Морозово, Верхняя Уланка, Левая шель. Армяне появились там в 1870-1880гг. Сначала они селились возле русского с. Морозово в

1941г. из Морозова в Карагандинскую область Казахстана были депортированы Аведисовы, проживавшие там на спецпоселении до 1959г. В середине 1960-х гг. началось слияние колхозов в агрофирму, и почти все жители Морозова были вынуждены переехать в пос. Архипо-Осиповку и Пшаду.

Самым дальним анклавом полковничьей общины было село Шебша или, как его называли официально, - хутор Армянский. Возник он одновременно с первы-

Джаника. Имея родственные связи с семьей первооснователя амшенских селений на русском Черноморье Кешабогли, Татуляны переселились именно в Джубгский округ. Для поселения они выбрали верховье реки Шебша, так называемое "Татулово ущелье". В близлежащем ущелье обосновались их земляки Симунци. Оба урочища имели обильные родниковые источники. В конце 19 в. многие из Татулянов покинули это поселение и перешли в другие места жительства, в села Полковничье, Тенгинку, Хадзыженский район, в Якорную шель, в Казарму (район Адлер-Гагра). Само село Шебша состояло из двух кварталов, верхнего и нижнего. Верхний квартал по другому называли "Вартыкцек" по фамилии населения его рода. В Нижней Шебше поселились Матосяны, Килияны, Боладяны, Кочконяны, Симуняны, а в Верхней Шебше - Карабаджакяны, Крбашьяны, Саркисяны. На отдельном хуторе жила семья Гугуляна. Из армянских топонимов в районе Шебши можно упомянуть "Хач язи", "Чортуглук", "Ини хндзоруд", "Томнуд", "Дахтаг язи", "Арадз язи".

В 1930г. Шебша со своими угодьями вошла в колхоз Шабановский, а затем выделилась и присоединилась к колхозу "Им. Ворошилова", с центральной усадьбой в армянском Казонли. Председателями колхоза им. Ворошилова были Татуляна Давид, а затем Гобед Гомпикян. В с. Шебша работала кузница (кузнец Крбашян Матес) и мельница в урочище "Расул".

В 1923г., в так называемый Фальшивый Геленджик, с баркаса высадились до 200 армян и греков, последних беженцев из Турции. В том числе Касумци, Эксузци, Мелконци, Симунци и др. Некоторые из них также поселились в Шебше, другие же после этапирования в Новороссийск перебрались в иные места. В 1920-х гг. в Шебше насчитывалось до 15 домов, а по переписи 1926 г. в хуторе Армянском проживало 48 человек.

В 1870-х гг. закладывается основание приморского амшенского селения в районе современного села Бжид (Բժիճի, Բժիճ, Բժիճ). Это небольшое армяно-греческое село располагалось на горной возвышенности, над современным курортным поселком Бухта Инал, а на месте современного Бжида находилось немецкое селение. В нач.19в. историк Минас Бжишкян упоминает о черкесо-армянском селении Бзатух, которое ряд исследователей ассоциируют с нынешним Бжидом.

Армянский Бжид населяли в основном семьи Канашчи, Симунчи, Бедросци, Тозлици, Кундакчици, Биджосци, Аведчи, Эксузици, Кивирчи из под Чаршамбы. В 1890-х гг. многие из них были вынуждены переселиться на Кубань по требованию казачьей администрации. Современное же с. Бжид стало заселяться армянами после 1942г., когда оттуда были депортированы греки, а в 1926г. в армянском Бжиде проживало 58 армян и 36 греков.

Недалеко от Полковничьего после 1895г. обосновался с семьей Пилос Киреджиян (из клана Симунян). Это место до сих пор называется "Пилосец" или "Пилосова щель". Его сын, родившийся в Полковничьем в 1920-х гг. уехал с отцом в Абхазию, там Арут Пилосович Киреджиян стал основоположником разработки табаконизальной машины. В районе Полковничьего находились и другие хутора. Хутор "Сарцец" или "Сароглицец" образовался в нач. 20 в. и просуществовал недолго. Хутора "Хачикец" и "Саркисец" остались в памяти лишь как топонимы. Помимо этих селений в округе существовали и другие. В урочище "Медз-дяпя" находился украинский хутор, недалеко от него располагалось хозяйство одного турка, который впоследствии был убит чекистами. Подле него находился хутор хромого Мнаца Терзяна, переселившегося сюда из Шапшуки, по прозвищу "Кушт", т.е., "курд", за его свирепый нрав. В 1930-х гг. он так и не вошел в колхоз и вел хозяйство единолично, затем ушел на фронт и погиб.

В ближайших русско-украинских селах Джубге и Дефановке армян почти не было. В 1910-11гг. в Джубгу прибыла семья Урумянц из Тразбона, занимавшаяся винокурением. Один из членов этой семьи Дели Погос ушел в 1914г. на Кавказский фронт и там сблизился с дашнаками, а после возвращения организовал в 1918-20-х гг. в округе армянский отряд самообороны, с приходом советской власти иммигрировал за границу. Другие армяне начинают переселяться в Джубгу с 30-х гг. и, особенно, после войны. В с. Дефановка первая армянская семья Хонджиян из с. Хребтового (Горячий Ключ) появляется в 1937г., в Горском - в 1946-47 гг. ...

До революции амшенские переселенцы жили в основном патриархальным укладом. Основным доходным занятием являлось табаководство, а домашними - полеводство и скотоводство. Каждая семья по возможности владела табачным полем (բրբրբրբր) с сучильнями (ծաղաղաղ). В июне месяце скот выгоняли на пустоши (հր, высокогорные яйлы в округе отсутствовали), на склоне г. Лысой (Բլրբլրբլր, Արբր, հր, Արբ հր) и другие (Բլրբրբր, Արբր հր, Գլրբրբր). Большим подспорьем в хозяйстве были сбор дикорастущих плодов ягод и орехов, охота и рыболовство (о чём говорят топонимы «հրբրբр»). «Արբրբр», «Արբրբр», «Արբրբр», «Արբրբр» и др.).

Осенью каждого года сельчане округа совместно организовывали сдачу табака через посредника Агопа Боладяна, с 1920-х гг. жившего в Джубге и считавшегося лучшим специалистом табаководом. Для этого собирали обоз из нескольких воловьих арб. Такой караван (Գլրբրբр) возглавляли погонщики (Գլրբրբр) и счетовод (Արբր). Обоз отправлялся по берегу моря в Новороссийск или далее в Екатеринодар. Там табак и сухофрукты армяне выменивали на муку, промышлен-

ные изделия и др. Табаководство позволило некоторым семьям значительно улучшить свое благосостояние. Так, сразу после переселения почти все жили в небольших мазанках (հր) или в срубках (հրբր), затем появились у некоторых и двухэтажные, традиционные дома. Такие жилища построили Татул Габед в Казонли, Андрониг Чакал в Полковничьем и другие. Они включали традиционный балкон (հրբр), очажную комнату (հր-

Чекалян Кивор Артынович, участник Первой мировой войны.

րբр, օղբրբր), хранилище (հրբр), на первом этаже располагался хлев (հրբр). Но основная масса, по-прежнему, жила в турлучных домах. Так наиболее зажиточный дом Крбаша Арминага из с. Морозово представлял собой двухкомнатный одноэтажный дом на столбах - цоколе, одна комната служила жильем, другая - кладовой. Спереди дома находилась крытая веранда, сзади примыкал хлев. Крыша дома была из небольшой дощечки (հր), придавленной камнями. Остальные дома Морозова были построены прямо на земле, с глиняными полами, покрытые камышом или папоротником, чаще состояли из одной комнаты. Особенностью местных армян было строительство каменных погребов (հրբр) для хранения молочных продуктов и увлажнения табака.

Сразу после водворения в сёлах крестьяне строили мельницы (հր). Первая общинная мельница появилась в Полковничьем на одном из трех ручьев, из-за чего получивший название "Мельничный" («Գլրբր օր»). В дальнейшем в Полковничьем в нач. 20 века была построена и вторая мельница, чуть ниже первой, возле "Татарова поля". Рядом с ней была сделана большая запруда и вся низина покрыта оросительными желобами, где стали выращивать овощи и табачную рассаду, в том числе и на продажу. Совместно сельчане в Полковничьем использовали и оставшуюся здесь после военных казарму, где низали и папушковали табак в дождливые осенние дни, а зимой устраивали общесельские праздники под звуки кманчей Ашуга Гугула и Дели Агопа, слушали сказочные истории деда Татула и Дели Мнаца. После революции в Полковничье прибыл врач, некто Иван Семенович, который с Матесом из Шебши построил третью, более усовершенствованную мельницу. Чуть позже мельницы были возведены также в сёлах Казонли,

Шебша, Морозово. Во всех этих селениях имелись и кузницы, но самыми лучшими кузнецами считались Саркисовы из Полковничьего. До 1910-х гг. в Полковничьем рядом со старой мельницей имелась мялка (հրբр), туда свозили выращенную коноплю крестьяне со всей округи. Впоследствии мялку как и старую мельницу забросили, так как в основном стали пользоваться покупными тканями. По свидетельству очевидцев только Ашуг Гугул из Шебши ещё носил в 1920-х гг. традиционный амшенский костюм из конопляной ткани с башлыком и шерстяной безрукавкой, остальные же, кроме отдельных пожилых женщин, перешли на европейский костюм.

До 1890 г. в Полковничьем не было ни церкви, ни школы. Общинные ведуны из семей Татарян, Аведисовы и Гугулян собирались на моления возле водопада, в так называемый - "чариклуг" ("злыден"), заговаривая злые силы совместной молитвой "հАймеркинк" - "Отче наш" и заговорами. По представлениям местных жителей там Гугул-баб общался, чуть ли не с ведьмами, поэтому водопад, вытекающий прямо из скалы, называли "Ведьмин" («Գլրբր օր»). Обряд жертвоприношения армяне Полковничьего

Учитель Ардаваст с учениками полковнической школы 1930-е гг.

как до, так и после строительства церкви совершали у огромного камня, в окружении вековых дубов на краю села. Такие отдельные святыни местные амшенцы называли "сурб" - "святыня" или "бейд" - "родовой" (досл. "пупочный"), в данном случае "бейдкар", а со временем "гурбони, мадакар". Вероятно, сразу после основания, в Полковничьем, на месте будущей церкви была построена часовая (հր, հրբр), где местные армяне отмечали христианские праздники и обряды, и где служил приезжий священник Дер-Мелкон, то ли из Шапшуки, то ли из района Тубы, обхода, особенно на Пасху село за селом. Амшенская сельская часовня, по крайней мере, как её описывали в Джубгском округе, представляла собой своеобразное строение. Её главным компонентом был каменный крест или каменная плита с крестом, иногда с крестильной купелью, вокруг креста возводился сруб. Это сооружение и называлось часовней. Возле неё на перекладине или прямо внутри укрепляли звонок, обычно, железную полосу с биллом, которая служила своеобразным колоколом.

Церковь в Полковничьем по воспоминаниям была построена в 1890-х гг., и получила название "Сурб Саркис". Она представляла собой деревянный сруб, вокруг каменная ограда, подле кладбище. Тогда же здесь стал служить священник. Особенно много народа в церковь собиралось на Пасху, от-

сюда же через неделю начинался "Мерелнеп" ("Поминоение усопших, Радуница") и праздники святого Саркиса и Святого креста. На Хидреллез местные армяне собирались у "жертвенного камня" чуть поодаль. Постройка полковнической церкви стала вехой истории местной общины, старейшие представители которой в дальнейшем говорили: "До или после постройки церкви".

При часовни, а затем и церкви с. Полковничьего образовалось кладбище с традиционными амшенскими небогатыми могильными плитами - хачкарами. Но так как селения общины были разбросаны на значительном расстоянии друг от друга, кладбища с часовнями-крестами имелись и в других местах, в Казонли, Бжиде, Морозове. Кое-где на них ещё сохраняются старые могильные плиты с надписями. У амшенских армян также сохранился обычай при отсутствии освященного кладбища хоронить умерших в собственных усадьбах. По поверьям, чтобы нечистая сила (հրբрբրբр) не смогла превратить их в вурдалаков (հրբрբр). Такие семейные склепы имелись в Шебше у семьи Татулянов, возле Морозова до сих пор находится могильная плита Апела и т.д. Помимо Полковнических святынь местом паломничества для местных армян являлась пещера у с. Казонли.

После открытия полковнической церкви, при ней стала работать приходская школа в доме священника. Посещали её немногие. Поэтому до установления советской власти грамотность в округе была невысокой. Только в 1923г. в общине появились первые

Жительницы с. Полковничье, Дзювик и Айган Чекалян 1950-е гг.

курсы ликбеза для взрослых, а в 1925г. открывается начальная армянская школа. Первой учительницей в ней стала прибывшая из Екатеринодара некая Вартуни, затем учитель Ардаваст, последним директором школы был некто Киносян из Ольгинки вплоть до 1941г., когда полковническая школа в связи с войной была закрыта. В Шебше открыли армянскую школу в 1944г., преподавали в ней Чорян Майдрес, затем варжабед Гурген, но просуществовала она недолго. В Морозове имелась русская школа. После окончания армянских начальных школ ученики продолжали учебу в русских сёлах, Джубге, Архипо-Осиповке, Дефановке, что и стало одной из причин упадка армянских сёл в округе.

Первая мировая война, революция и Гражданская война в России сильно затронули армянство Полковничьего. На Кавказский фронт были призваны целый ряд жителей общины, о некоторых из них можно узнать по сохранившимся документам. После революции армяне страдали и от "красных", и от "белых", и от "зелёных". Если в Полковничьем под руководством Урумянца Дели Погоса был организован отряд самообороны (участвовали Аведян, Дanelян, Аведисов, Гугулян и др.), то Казонли, Морозово и Бжид подвергались нападению то красных, то белых. Особенно бесчинствовали казаки. Жителям приходилось прятаться в лесах, в недоступных урочищах Шебши и Казонлинских пещерах. В округ навевывались и "зелёный" отряд братьев Лысенко из Тенгинки. Каждая из сторон требовала продукты питания и фураж, иногда бесчинствовали за обиды или амбиции. Война обошла стороной только Шебшу.

После установления Советской власти в 1921-1923гг. всем оставшимся турецкоподданным армянам выдали русские паспорта, малоземельным разрешили увеличить наделы, открыли ликбезы и школы. Это сделало местных амшенцев если не ярыми приверженцами, то симпатизирующими новому строю. Опасность от Советов пришла чуть позже, в конце 1920-х гг., когда по установкам партии стали организовываться колхозы. В Полковничьем это дело возглавили братья Чакалян Кивор, Саркис и Андрониг. В сёлах появились люди воспротивившиеся коллективизации, это Кушт Мнац, Аведисов Месроп и др. По указанию партии и пособничеству местных активистов начались аресты и высылка неблагонадёжных. Пик этой компании падает на 1933г., когда по приказу старшего брата Чакала Кивора был схвачен и отдан в руки местной ЧК священник полковнической церкви, а церковные книги сожжены, утварь расташена. Этот год в памяти местных армян также стал эпохальным, его назвали временем "Сожженной книги" («Գլրբր օր»). В последствии до 1947г. церковь использовалась как сельский клуб. Во всей общине выявляли саботажников и "контрреволюционеров", а чаще всего по личным отношениям преследовали своих антиподов. Были сосланы семьи Аведян, Дanelян, Киян, Симунян, Канашян и др. Некоторые из них вернулись через годы, некоторые стигнули навсегда. Этим актом был запущен маховик разложения и уничтожения армянских общин по всему русскому побережью. Многие армяне из округа бежали в Абхазию, где репрессии были менее значительны. Так Кивор Эксузян ушёл в с.Габу под Гудауту. Татуляны в Лазаревский, Пилос Киреджиян перебрался в район Гагры и т.д.

Вскоре началась Великая Отечественная война. Многие мужчины ушли защищать отечество, многие не вернулись, оставшиеся от мала до велика трудились в тылу (это уже отдельная тема). После войны армяне стали массово покидать родные села из-за их неперспективности, отсутствия школ, дорог, медпунктов и т.д. Последний удар по армянским сёлам общины Полковничье нанесло "укрупнение сельскохозяйственных предприятий" и создание совхозов в 1960-х гг. при Н. Хрущеве. Людей в обязательном порядке принуждали переселяться в центральные усадьбы, в Джубгу, Архипо-Осиповку, Пшаду, Дефановку, Горское, Бжид.

(Продолжение следует)

ԹՐՔԱԲՆԱԿ ՉԱՄՇԵՆԱՐԱՅԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՄԷՋ

Նիւ Եորքի Գանձագալի-նի մասնաճիւղի կազմակերպութեամբ, Մարտ 26-ին տեղի ունեցաւ դասախօսութիւն մը թրքաբնակ համալսարանում: Մօտ 70 հոգի ներկայ եղաւ քաղաքի Յայ Կեդրոնին մէջ, ուր դասախօս Աւետիս Գազարեան համառօտ պատկեր մը ներկայացուց այս ենթախումբի պատմութեան ու այժմեական դրութեան, նշելով որ «կը ներկայացնեն հայկական եւ հայախօս վերջին զանգուածը, որ թէեւ իսլամացած, բայց մնացած է պատմական Հայկական Լեռնաշխարհի մէջ, քանի որ այս հողերը (ներկայ Թուրքիոյ հիւսիս արեւելքի Պոնտոսի շրջանը, Սեւ Ծովու ափերուն) ընդգրկուած էին նախկին Փոքր Հայաստանի տարածքին մէջ»:

Գազարեան նշեց, որ «թերեւ կարելի է ըսել, որ այսօր համաշխարհային մշակոյթը թուրքերի մէջ, մասամբ արդիական հաղորդակցութեան միջոցներու շնորհիւ, գարբօնքի մասն վիճակ մը կ'ապրի»: Կը բազմաճառ համաձայնեցնէր նախ «Վոլա»-ն ամենայայտնի նմոյշն է, Ֆեյսպուքի համացանցային ընկերային տոմարի վրայ բազմաթիւ համաձայնութիւններ իրենց խումբերը կազմած են, ուր իրենց յուզող զանազան հարցերու մասին գաղափար կը փոխանակեն, եւ հայերու հետ շփում կ'ունենան առանց խտրականութեան:

Մանաւանդ, Օզգան Ալփեր բեմադրիչի «Մոմի» (Մեծ մայրիկ) եւ «Աշուն» ֆիլմերը շատ համաձայնեցնէր նրանք որ անոր համար իրենց արմատները: Դասախօսը երեք պատճառաբանութիւն տուաւ բացատրելու համար իր անձնական եւ թերեւս կարգ մը հայերու հետաքրքրութիւնը համաշխարհային: Նախ, ըսաւ, «համաշխարհայինը չեն կորսնցուցած իրենց ինքնութիւնը, ինչպէս իսլամացած ուրիշ հայերը, այս վերջիններուն պէս չեն ձուլուած թուրքերու, արաբներու կամ քիւրտ մեծամասնութիւններու մէջ»:

Փաստը այն է, ըսաւ, «որ տակաւին իրենց իւրայատուկ արեւմտահայերէն բարբառը կը խօսին, թէեւ այս բարբառն ալ վտանգուած է մէկ կողմէն, գաղթականութեան հետեւանքով Գազարեան, (այսինքն ներկայ Թուրքիոյ Պոնտոսի շրջանէն (երկրին Հիւսիս Արեւելքը) դէպի Թուրքիոյ մեծ քաղաքները - զլխաւորաբար Պոլիս - եւ, միւս կողմէն, այն պատճառով որ համաշխարհային երախտները եւ երկրասարդները իրենց ուսումը կը ստանան թրքական դպրոցական համակարգին մէջ «անշուշտ բացառապէս թրքերէնով»: Գազարեան աւելցուց, որ մինչեւ քանի մը տասնամեակ առաջ, համաշխարհային մեծ մասամբ կը խոսակցէին խառն ամուսնութիւններ, որոնք հինա սակայն ընդհանրացած երեւոյթ են մանաւանդ Պոլսոյ, Անգարայի, Պուրսայի եւ Թուրքիոյ միւս մեծ համաշխարհային գաղթօճակներուն մէջ:

«Երկրորդ» շարունակեց դասախօսը,

«համաշխարհայինը կը ներկայացնեն հայկական եւ հայախօս վերջին զանգուածը, որ թէեւ իսլամացած, բայց մնացած է պատմական Հայկական Լեռնաշխարհի մէջ, քանի որ այս հողերը ընդգրկուած էին նախկին Փոքր Հայքի տարածքին մէջ, ուր կը տիրապետէր հայ իշխանական տոհմը՝ Սամիկունեանները, մինչեւ 7-րդ դարու առաջին տասնամեակները եւ անոնցմէ վերջ Թեոդորոս Ռշտունին, որ Տրապիզոնը գրաւեց 654-ին: Այսօր,

Լիզա Եսայեան կը ներկայացնէ օրուան դասախօսին:

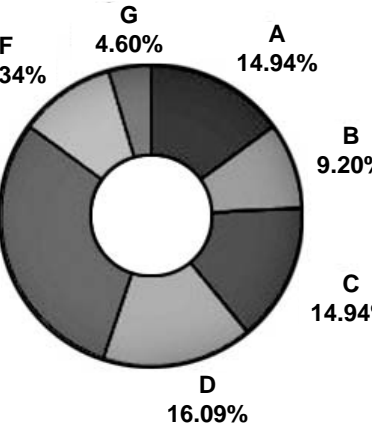
Մասնաշաղկապէս հայրենիքի մէկ ծայրաշրջանը, կէս ծածուկ հայկական բարբառ մը խօսող պատմական ցեղախումբի, կամ ենթախումբի մը գոյութիւնը, որ կը պահպանէ հայկական ինքնութեան, մշակոյթի եւ լեզուի շերտեր, ոգեւորիչ երեւոյթ է, որքան ալ կարգ մը աւանդութիւններ, որ վերապրած են օրինակ Վարդապատը, այսօր գերած են կրօնական իրենց սկզբնական իմաստէն եւ կը կրեն սնտոփապաշտական բնոյթ եւ կերպարանք»:

Թրքաբնակ համաշխարհային պատմութեան եւ արդիական կացութեան անդրադառնալէ վերջ, Գազարեան գծանկարչական ցուցադրութիւն մը տուաւ հարցախոյզի մը որ կատարեց համացանցային ընկերային Ֆեյսպուք տոմարի վրայ, որուն մասնակցեցան 87 համաշխարհային պատասխանեցիներ: Սասնակցողները կարգ մը հարցումներու պատասխանեցին, օրինակ՝ ազգային ինքնութեան շուրջ -պատասխանողներուն ջախջախիչ մեծամասնութեան համար թրքա-

բնակ համաշխարհայինը մէջ (կամ, աւելի ճիշդ, երիտասարդութեան, քանի որ հարցախօյզը պատասխանողներուն 80 առ հարիւրէն աւելի 18-է մինչեւ 44 տարեկան են): Նման երեւոյթ հաստատուեցաւ կրօնական գետնի վրայ: Վերջին հաստատումը (Ուրիշ) ընտրողներուն պատասխաններն են:

- Ա. Պատասխանը չեն գիտեր: Գեղեցիկ են, բայց միաժամանակ Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի: Բայց թո՛ւրք են, հա՛յ են, չեն գիտեր: Միայն գիտեն որ համաշխարհային են:
- Բ. Միայն թուրք են:
- Գ. Չեն կարծեր որ կարելոյ ըլլայ եթէ հեմաշխարհային են կամ Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի, բայց նաեւ իրաւ է, որ հեմաշխարհային են Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի, որու հետեւանքով իրապաշտ հեմաշխարհային մըն են:
- Դ. Առաջ մարդ, վերջը հեմաշխարհային, վերջը թուրք:

Ըստ Պոլսահայ քաղաքագետ Լեռնա Եանըքի, Անգարայի Բիլքենթ Գազարեանի դասախօս, երրորդ հաստատումը (Գազարեանի, բայց Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի) կը գերադասէ Թրքական Հանրապետութեան պատկանելիութիւնը: Եա-

Համեմատութիւն

A. Առաջ թուրք, վերջը համաշխարհային	14.94
B. Առաջ համաշխարհային, վերջը թուրք	9.20
C. Գազարեանի հարցախօսութեան քաղաքացի	14.94
D. Երկուքն ալ մոյմբան կարելոյ են ինձի համար	16.09
E. Միայն մարդ արարած մըն են, ինքնութիւնս կարելոյ չէ	29.89
F. Միայն համաշխարհային են	10.34
G. Ուրիշ	4.60

բնակ համաշխարհայինը մէջ (կամ, աւելի ճիշդ, երիտասարդութեան, քանի որ հարցախօյզը պատասխանողներուն 80 առ հարիւրէն աւելի 18-է մինչեւ 44 տարեկան են): Նման երեւոյթ հաստատուեցաւ կրօնական գետնի վրայ: Վերջին հաստատումը (Ուրիշ) ընտրողներուն պատասխաններն են:

Ա. Պատասխանը չեն գիտեր: Գեղեցիկ են, բայց միաժամանակ Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի: Բայց թո՛ւրք են, հա՛յ են, չեն գիտեր: Միայն գիտեն որ համաշխարհային են:

Բ. Միայն թուրք են:

Գ. Չեն կարծեր որ կարելոյ ըլլայ եթէ հեմաշխարհային են կամ Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի, բայց նաեւ իրաւ է, որ հեմաշխարհային են Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի, որու հետեւանքով իրապաշտ հեմաշխարհային մըն են:

Դ. Առաջ մարդ, վերջը հեմաշխարհային, վերջը թուրք:

Ըստ Պոլսահայ քաղաքագետ Լեռնա Եանըքի, Անգարայի Բիլքենթ Գազարեանի դասախօս, երրորդ հաստատումը (Գազարեանի, բայց Թրքական Հանրապետութեան քաղաքացի) կը գերադասէ Թրքական Հանրապետութեան պատկանելիութիւնը: Եա-

Աւետիս Գազարեան դասախօսութեան ընթացքին:

պայեանական այս հողերուն վրայ մօտ 22.000 համաշխարհային կ'ապրին, թէեւ, անշուշտ այս գծով թրքական որեւէ մարդահամարի վիճակագրութիւն կարելի չէ ճարել», ըսաւ:

Վերջապէս, երրորդ՝ եզրափակեց Գազարեան, «գիտե՛տաք թրքերու մտային վերջին պատճառը ենթակայական է եւ

Ընդհանուր տեսք մը դասախօսութեան ներկաներուն Նիւ Եորքի Յայ Կեդրոնին մէջ:

առնչուած է առաջին երկու ազգակներուն: Որքան կը մօտենանք Մեծ Եղեռնի հարիւրամեակին, այնքան կ'անդրադառնանք կամ ենթագիտակցաբար կը զգանք, որ մեր յուշերը -եւ յուշերուն հետ մեր կյանքը- մեր հայրենիքի կորստած եւ փրկուած արեւմտեան կէսին հետ կը մարին, ինչպէս կը մարին ցեղասպանութեան վերջին վերապրողներուն կեանքերը: Բռ-

